

Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan

*A Bronze Age and Urartian
Fortress in the Northeast
Anatolia: Yoğunhasan*

***Oktay BELLİ, **Alpaslan CEYLAN**

Anahtar Sözcükler: Yoğunhasan Kalesi, Orta Tunç Çağı, boyalı çömlek, Urartu Krallığı, Diauehi, kaya mezarı, Yoğunhasan Göleti.
Keywords: Yoğunhasan Fortress, Middle Bronze Age, polychrome ware, Urartian Kingdom, Land of Diauehi, rock tomb, Yoğunhasan Lake.

Yoğunhasan fortress is located 42 km of Kars-Sarıkamış district, south of the Araxes River, at a junction formed by Caucasus-Kars-Sarıkamış-Horasan-Hasankale-Erzincan-Sivas route coming from Caucasus and reaching into the heart of Anatolia, and India-Afghanistan-Northwest Iran-Nakhichevan-İğdir-Kağızman route. There is no other fortress in the region that controls these important routes and bears such a strategic position. The fortress 1930 m above the sea level, rises on a rocky hill of andesite. While the eastern and the northern sides of the fortress are precipitous, the vulnerable western and southern sides are protected by strong defense walls. These terraced walls have no curtains and bastions. The fact that the fortress was strengthened with terrace walls and that the walls were built on the weakest points is a common characteristic of Middle Bronze and Early Iron Age fortresses in East Anatolia and Nakhichevan. A small polychrome pot, found in the illegal digs of the villagers, also proves that the fortress witnessed habitation beginning from the Middle Bronze Age.

Yoğunhasan fortress gained its actual importance during Menua's military expeditions to the Land of Diauehi. In the Urartian period the fortress served as a very important military headquarters and production center. Scholars located the Land of Diauehi in different geographical regions according to the phonetic similarity of the toponyms or modern physical maps. Our localization of the Land of Diauehi, on the other hand, depends on the evaluation of the data from our surveys carried out in the region for years. According to these data, the Land of Diauehi stretched from the north of Araxes and the east of Horasan district to the Sarıkamış and Kars regions.

A rock tomb with a main hall and two rooms exist at the steep eastern part of the Yoğunhasan fortress. The culvert above the entrance door, the moulding on the walls of the vaulted main hall as well as the rooms themselves represent a typical miniature of the rock tomb of Menua in the Inner Fortress on the southern face of the Urartian capital Tushpa. The monumental appearance of the rock tomb and its elaborate workmanship suggest that it belongs to a ruler. This type of rock-

cut tomb is the oldest and the most monumental tomb form in the Near East. We named the artificial lake, which is 300-400 m southwest of the fortress as Yoğunhasan Lake. The wall of the lake blocks the northeastern section. There is still plenty of water in the lake, though, more than two thirds of the wall has collapsed. The artificial lake still functions; the water, directed to the north, has been supplying the orchards for 2800 years.

Kuzeydoğu Anadolu'da bulmuş olduğumuz Yoğunhasan Kalesi, hem Tunç ve Erken Demir Çağı'na, hem de Urartu Krallığı dönemindeki bölgenin tarihi coğrafyasına çok büyük bir katkı sağlamıştır.

Yoğunhasan Kalesi¹ (Harita: 1), Kars ili Sarıkamış ilçesine bağlı Karapınar köyü yakınlarında bulunmaktadır. Karapınar köyünün Sarıkamış ilçesine uzaklığı ise 42 km kadardır. Aras Irmağı'nın 1.5 km güneyinde bulunan kale, Aras Güneyi Dağları'nın kuzey eteğindedir. Kale bir taraftan Kafkasya'dan gelen ve Anadolu'nun içlerine değin uzanan Kafkasya-Kars-Sarıkamış-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan-Sivas yolu, diğer taraftan Hindistan-Afganistan-Kuzeybatı İran-Nahçıvan-Iğdır-Kağızman üzerinden gelen tarihi yolların kesiştiği bir kavşak noktasında yer almaktadır. Aras Irmağı'nın güneyinde yer alan Yoğunhasan Kalesi'ne, Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'dan (Van Kalesi) Erciş-Patnos-Eleşkirt-Tahir Geçidi-Aras Vadisi üzerinden ulaşabilmektedir. Yakın çevrede bu önemli yolları denetim altında tutan ve böylesine stratejik bir konumda yer alan ikinci bir kalenin varlığına daha rastlanılmamaktadır. Günümüzde Anadolu içlerinden gelerek Kafkasya ve Kuzeybatı İran içlerine bir çatal gibi ayrılan yolların kesiştiği kavşak, Karakurt adını almıştır. Karakurt ile Yoğunhasan Kalesi'ni Aras Irmağı ayırmaktadır ve günümüzdeki tek köprü de Karakurt'ta bulunmaktadır. Köprü geçildikten sonra 7 km güneybatıda yer alan Yoğunhasan Kalesi'ne ulaşılmaktadır. Aslında Hasankale-Horasan-Kağızman-Iğdır-Nahçıvan ve Kuzeybatı İran yolunun güzergahını, güneydoğu yönüne doğru akan ünlü Aras Irmağı belirlemiştir. Aras, Erzurum'un doğusunda yer alan Avnik Kalesi'nin güneyinde, 2600 m yüksekliğindeki yüksek dağların eteklerinden çıkan çok sayıda zengin kaynak ve kar

sularının birleşmesinden oluşmaktadır (Belli-Sevin 1999, 11 vd.; Belli-Bahşaliyev 2001, 10). Toplam 1072 km uzunluğunda olan ırmak, Nahçıvan topraklarını geçtikten sonra kuzeydoğu yönünde Kura Irmağı ile birleşerek Avrasya'nın en büyük kapalı havzası olan Hazar Denizi'ne dökülmektedir (Koçman-İbrahimov et al. 1994, 72 vd.). Araziyi derin ve geniş bir şekilde oyarak akan Aras Irmağı, kalenin bulunduğu yöre ile Aras Vadisi arasında yaklaşık 350 metrelik bir kod farkı oluşturmuştur.

Yoğunhasan Kalesi, bugünkü Karahasan köyünün 5-5,5 km güneybatısında yer almaktadır (Ceylan, 2001, 36). Su kaynakları yönünden çok zengin olan çevre, bodur meşe ağaçları ve dağ çayırılarıyla kaplıdır. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde olduğu gibi, bu yörede de dağ çayırı oldukça zengindir (Sözer 1972, 26). Bodur meşe ağaçlarının da gösterdiği gibi, eskiden bölgenin orman alanlarıyla kaplı olduğu anlaşılmaktadır (Saraçoğlu 1956, 431). Köyün yaşlı erkekleri de, eskiden bölgenin günümüzden daha çok ağaçlarla kaplı olduğunu söylemektedirler. Ancak günümüzde Sarıkamış Ormanları olarak adlandırılan çam ağaçları, küçük adacıklar halinde varlığını korumaktadır. Ağaçların ortadan kalkmasından sonra, heyelanların daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle doğu-batı doğrultusunda uzanan Aras Güneyi Dağları'nın bir parçası olan yüksek ve dik Kondul Dağı'nın (2150 m) Aras Vadisi'ne doğru alçalan kuzey kısımlarında, heyelanın çok daha şiddetli olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Deniz seviyesinden 1930 m yüksekliğindeki kale, 1/25.000'lik haritalarda "Kale Tepe" olarak adlandırılan mevkide bulunmaktadır (Çizim: 1). Andezitten oluşan kayalık bir tepe üzerine kurulan kale, fazla büyük değildir². Kabaca oval bir plan gösteren ka-

yalık tepenin doğusu ve kuzeyi dik bir uçurumla sonuçlanmasına karşın, güneybatı ve özellikle batısı alçak ve yayvan tepelerle birleşmektedir (Resim: 1-2). Kalenin savunma yönünden en zayıf kısmını oluşturan güney ve batı bölümlerine güçlü sur duvarları yapılmıştır. Böylece 27x36 m büyüklüğünde dikdörtgen planlı küçük bir kale ortaya çıkmıştır (Çizim: 2). Duvar yatakları, ana kayanın kabaca düzeltilmesiyle oluşturulmuştur. Batı ve güney duvarlarının en önemli özelliği iki teras halinde yapılmış olmalarıdır (Resim: 3-4). Batıda iki teras duvarı arasındaki uzaklık 3.20-3,5 m, güneydeki iki teras duvarı arasındaki uzaklık da 4,5-5 m'dir (Çizim: 3). Ne batı, ne de güney teras duvarında kurtin ve bastiyon bulunmaktadır. Savunmayı kolaylaştıran ve duvarlara sağlamlık kazandıran kurtin ve bastiyonların yerine, teras duvarlarıyla sağlamlık ve güçlülük kazandırılmış olmalıdır. İç duvarın bazı kısımlarındaki taşların 4-5 sıra halinde günümüze değin ulaştığı görülmektedir (Resim: 5). İç duvar yüksekliği de yer yer 2,5-3 m arasında değişmektedir⁴. Ancak duvarların ilk yapıldığı sıradaki yüksekliğinin 4,5-5 m arasında olduğu anlaşılmaktadır. Taş duvarların üzerinde kerpiç duvarların var olduğunu, yıkılan ve yüksek öbekler oluşturan kerpiç kalıntıları doğrulamaktadır. Duvarlarda kullanılan iri andezit taşların dış yüzleri ile birleşme yerlerinin kabaca da olsa düzeltildikleri görülmektedir. Taşlar çevrede zengin olarak bulunan andezit yataklarından elde edilmiştir. Bazı taşların kare veya dikdörtgen biçimli, bazılarının da dörtten fazla köşeye sahip olduğu görülmektedir (Resim: 6). Taşların birleşme yerleri arasında büyük boşluklar bulunmaktadır. Duvarların yapıldığı sırada boşlukların küçük taşlarla doldurulduğu anlaşılırsa da, günümüzde küçük taşlar düşmüştür. Kale girişinin yeri kesin olarak belli olmuyorsa da, batı kesimden olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin dış teras duvarları üzerinde 2 m genişliğindeki açıklığın, kapı boşluğu olduğu sanılmaktadır (Resim: 7). Kalenin küçüklüğü, teraslarla güçlendirilmesi ve özellikle yalnızca savunma yönünden zayıf olan kısımlarına duvarların yapılması özelliği, daha önce de

sık sık belirttiğimiz gibi Doğu Anadolu ve Nahçıvan bölgelerindeki kalelerde Orta Tunç Çağı'ndan beri geleneksel olarak uygulanmaktadır. Örneğin Nahçıvan Bölgesi'nde Çalhankale ve Nebi (Vayhır) Kalesi (Belli-Sevin 1999, 17 vd.; Belli, Bahşaliyev 2001, 28 vd.; Belli 2001b, 412 vd.), Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise Panz, Aliler, Evditepe, Keçikıran, Şorik, Kaletpe, Yürek ve Nürkök Kalelerinde yalnızca savunma yönünden zayıf olan kesimlere savunma duvarları yapılmıştır (Belli 2001a, 147 vd.; Belli-Konyar 2001, 331 vd.). Yukarıda sözünü ettiğimiz kaleler Orta Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na aittir. Orta Demir Çağı'nda bu özellikler artık ortadan kalkmıştır. Ayrıca bulunan polikrom boyalı çanak çömlek parçalarıyla Orta Tunç Çağı'na tarihlenen Muş Ovası'nın kuzeyindeki dağlık kesimde yer alan Yılan Kalesi'nin batı duvarları da, tıpkı Yoğunhasan Kalesi'nin güneybatı duvarları gibi teras duvarlarıyla güçlendirilmiştir (Özfirat 1998, 7, res. 13-14).

Yoğunhasan Kalesi'nin Orta Tunç Çağı'ndan beri yerleşmeye sahne olduğunu kanıtlayan bir başka önemli buluntu da, halkın mezarda veya kale üzerinde yapmış olduğu kaçak kazılarda ele geçirdiği polikrom boya bezemeli küçük bir çömlektir⁴. Dışa dönük ağız kenarlı çömlek kısa silindirik boyunlu, çift kulplu ve yumurta gövdelidir. Devetüyü astar üzerine kırmızı ve siyah boya hayvan, bitki ve geometrik motifler yapılmıştır (Çizim: 4, Resim: 8). Çömleğin ağız kısmından boynuna değin kırmızı renkli yatay ve kalın bir bant çekilmiş, bundan sonra ise siyah boya su dalgaları yapılmıştır. Su dalgalarının altında, kırmızı yatay bantların arası ve alt kısmı, siyah boya yan yana içi boş dairemsi motiflerle doldurulmuştur. Gövde kısmında bitki motifleri arasına birbiri peşi sıra tekrarlanan hayvan figürü su kuşu ya da horoza benzemekteyse de, bunun su kuşu olduğu sanılmaktadır. Hayvanın gövdesi tümüyle siyah boya boyanmış, dalgalı iki çizgi ile gösterilen kuyruğunun arası ise boyanmadan boş bırakılmıştır. M. Ö. II. binyıl polikrom boyalı çanak çömlekleri üzerine yapılan hayvan figürleri arasında, su kuşlarının ol-

dukça fazla olduğu görülmektedir (Belli-Bahşaliyev 2001 42 vd., çizim 23-26, res. 40-42; Özfirat 2001, 103, Tablo 1, res. 36, 40-41). Çömlek üzerindeki su dalgaları, kuzeyde Trialeti Kurganlarından ortaya çıkarılan monokrom boyalı çanaklar üzerindeki su dalgalarına benzemektedir (Kuşnareva 1993, res. 38/57). Ancak kompozisyon bütünlüğü açısından çömlek üzerindeki bezeme ve motifler, daha çok Yoğunhasan Kalesi'nin güneybatısında yer alan Sarıveli Höyüğü'nde bulunan polikrom boyalı çanak çömlek parçaları üzerindeki motiflerle uyum içindedir (Özfirat 2001b, fig. 5). Bu yüzden polikrom boya bezemeli çömlek, Van-Nahçıvan-Urmiye polikrom boyalı çanak çömlek kültürü içinde değerlendirilebilir (Belli-Bahşaliyev 2001, 55 vd.).

Yoğunhasan Kalesi asıl önemini, M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı'nın erken döneminde kazanmıştır. Örneğin Urartu Krallarından Menua'nın (M. Ö. 810-786) kuzey bölgesine, yani Aras Irmağı'nın kuzeyine yapmış olduğu askeri seferlerde, Yoğunhasan Kalesi'nin çok önemli bir yönetim merkezi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kral Menua ve oğlu Argiştî'ye ait yazıtlarda, kuzey bölgesinin Diauehi olarak adlandırıldığı görülmektedir. Menua tarafından Diauehi'ye yapılan askeri seferler ile ilgili olarak Süngütaş (Zivin) (König 1955-57, no. 24; Melikişvili 1960, no. 37) ve Yazılıtaş (Melikişvili 1960, no. 36) yazıtları bilgi vermektedir. Süngütaş (Zivin), Yoğunhasan Kalesi'nin yaklaşık 30-35 km kuzeyinde, Yazılıtaş ise yaklaşık 35-40 km güneybatısında yer almaktadır. Yani Yoğunhasan Kalesi, Diahuei'ye yapılan askeri seferleri anlatan Süngütaş ve Yazılıtaş yazıtlarının tam ortasında bulunmaktadır. Özellikle Yazılıtaş hem bölgenin tarihi coğrafyası, hem de Urartu Krallığı'nın kuzey yayılımını ayrıntılı olarak anlatması açısından çok önemli bilgiler vermektedir (Resim: 9-10):

"Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı

Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Krali kent Şaşili'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kentini.... Menua der ki, Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım . Menua der ki;... Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin." (König 1955-57, no. 23; Melikişvili 1960, no. 36)

Yukarıdaki Yazılıtaş yazıtından da anlaşılacağı gibi Kral Menua, Diauehi Ülkesi'ni vergi ödemesi koşuluyla eski yöneticilerine bırakmıştır. Menua'dan sonra Urartu tahtına geçen oğlu I. Argiştî (M. Ö. 786-764) döneminde, Diauehi Ülkesi'ne askeri seferler düzenlenerek, ülkenin çok büyük bir kısmı egemenlik altına alınmıştır. Yoğunhasan Kalesi'nin güneyinde Pirabat'ta bulunan Kral Menua ve oğlu I. Argiştî'ye ait çivi yazılı belgelerin de gösterdiği gibi (Dinçol 1989, 137 vd.; Payne 1996, 415 vd.), Diauehi Ülkesi'ne yapılan askeri seferlerin yine bu bölgeden yapıldığı anlaşılmaktadır. Urartu Krallığı'nın başkentliğini yapan Van Kalesi kayalığının güneybatısında "Horhor Yazıtları" olarak adlandırılan I. Argiştî'ye ait mezar odasının çevresindeki yazıtlarda, I. Argiştî krallığının ikinci yılında Diauehi Ülkesi'ne yaptığı askeri seferi şu şekilde anlatmaktadır:

"... Argiştî der ki; Egemen olan Tanrı Haldi'ye, Tanrı Teişeba'ya ve Tanrı Şivini'ye onların ilahi büyüklüğünde yardım istediğim için yalvardım. Aynı yıl içinde yine sa-

vaşçıları topladım ve Diauehi Ülkesi'ne ve Diauehi Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriazi Ülkesi'ni ele geçirdim, kentleri yaktım, kaleleri yerle bir ettim. Pute kentinin güneyindeki (?), Biani Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi'ne kadar ilerledim (?). Tariu Bölgesi'ni (?) bıraktım. Zabaha Ülkeleri'ne karşı sefere çıktım ve Zabaha Ülkeleri'ni ele geçirdim. Uzinabitarne kentine ve büyük Sirimu Dağı'na kadar ilerledim. İgane Ülkesi'nin Maqaltu kentinin Bölgesi'ni bıraktım. Eriahe Ülkesi'ne vardım. Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Ureiu kentini ve krali Witeruhe kentini ele geçirdim. 19.225 genç, 10.140 canlı savaşçı, 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişiyi tutsak aldım. Kimilerini öldürdüm, kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyük baş hayvan ve 100 bin X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürüp getirdim. Argıştı der ki; Tanrı Haldı uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım." (König 1955-57, no. 80, Melikişvili 1960, no. 127/I).

Yoğunhasan Kalesi çevresinde yer alan Delibaba (Melikişvili 1960, no. 68) ve Eleşkirt yakınlarındaki Pirabat'da (Dinçol 1989, 137 vd.) bulunan çivi yazılı inşa yazıtlarında, Kral Menua'nın kale yaptırdığından söz edilmektedir. Böylece Urartu Krallığı'nın merkezi bölgesinden kuzeyde Aras Vadisi ve Diauehi'ye Van-Erciş-Patnos-Ağrı-Eleşkirt-Horasan güzergahının izlendiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi bu önemli güzergah, Urartu Kralı Menua tarafından belirlenmiştir (Belli 1982, 184 vd.; Belli 2001c, 373). Ayrıca Pirabat, Delibaba, Yazılıtaş, Yoğunhasan ve Hasankale'de askeri tesislerin yaptırılması, Diauehi'ye karşı yapılan seferlerde, kuzey ve kuzeybatı bölgelerinin güçlendirildiğini göstermektedir.

Bugüne değin yapılan çalışmalara göre Diauehi Ülkesi'nin sınırları farklı coğrafi bölgelere yerleştirilmiştir. Örneğin bazı araştırmacılar Diauehi'yi Erzurum'dan kuzeye doğru Çoruh Vadisi'ne kadar olan yere lokalize etmektedirler (Diakonoff, Kaşkai, 1981, 25 vd.). Dilbilimciler Diauehi sözcüğünü Assur yazıtlarındaki Daieni ile eşleyerek, bu ülkeyi Fırat Irmağı'nın kaynağının

oluşturan Karasu Vadisi'nden Erzurum-Kars-Çoruh Vadisi'ne değin uzandığını varsaymışlardır (Melikişvili 1950, 27-30; Salvini 1995, 22, 54-55). Bazı araştırmacılar Diauehi'yi Murat Su Vadisinden Malazgirt-Muş-Bingöl Dağı'na değin uzandığını varsaymışlardır (Barnett 1982, 330 vd.; Russel 1984, 185 vd.). Bazı araştırmacılar Diauehi'nin Erzincan-Erzurum-Pasinler Ovası'nın doğusunu kapsadığını (Burney-Lang 1971, 136; Çilingiroğlu 1982, 192), bazı araştırmacılar da Yazılıtaş yazıtının konumundan dolayı Aras Dağları'nın kuzeyinde Erzurum çevresinde olabileceğine işaret etmektedirler (Koroğlu 2001, 720).

Görüldüğü gibi birçok araştırmacı, yer adları arasındaki ses benzerliğine bakarak veya modern fiziki haritaları inceleyerek Diauehi Ülkesi'ni oldukça farklı bölgelere lokalize etmişlerdir. Bizler ise bu araştırmacıardan ayrımlı olarak, yıllardan beri bölgede yapmış olduğumuz arazi çalışmalarının verilerini değerlendirerek, Diauehi Ülkesi'ni lokalize etmeyi amaçladık.

Kral Menua döneminde, Urartu Krallığı'nın merkezi bölgesinde yer alan Erçek, Patnos ve Muradiye (Bargiri) Ovalarında hem çok güçlü askeri ve yönetim merkezleri kurulmuş, hem de baraj, gölet ve sulama kanalları yapılarak tarım alanları en iyi bir şekilde değerlendirilmiştir. Örneğin Erçek Ovası'nın batısındaki verimli toprakları değerlendirmek için Yukarı Anzaf Kalesi ve barajı, Patnos Ovası'nın değerlendirmek için Aznavurtepe Kalesi ve göleti ve Muradiye Ovası'ndaki verimli toprakları değerlendirmek için de Körzüt Kalesi ile Süphan ve Süs barajları yapılmıştır. Ovalardaki verimli toprakları değerlendirmek amacıyla kurulan ekonomik ve askeri yönetsel merkezleri, Kral Menua'dan sonra tahta çıkan diğer Urartu kralları tarafından da geleneksel olarak devam ettirilmiştir.

Hasankale'de (Pasinler) bulunan Kral Menua'ya ait çivi yazılı inşa yazıtı, bizim için çok büyük bir önem taşımaktadır. Kral bu yazıtında çok güçlü bir kale yaptırdığından söz etmektedir (König 1955-57, no. 44;

Melikişvili 1960, no. 69). Oldukça verimli topraklara sahip Hasankale Ovası'nın kuzeydoğusunda yer alan kale, kuzey-güney doğrultusunda uzana kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur. Kalede bulunan mezar odaları da, buranın çok önemli bir yönetsel merkez olduğunu göstermektedir (Çevik 2000, 124). Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının araştırılması konusunda yapmış olduğumuz arazi çalışmasında, kalenin batısında Hasankale Ovası'nı sulayan üç önemli kanalın varlığını saptadık. Hasankale Ovası'nın güneyinden geçen Aras Irmağı'nın kuzeyinde kalan topraklarda yapılan tarımın su gereksinmesini karşılamak için yapılan kanallar, günümüzde Vakıf Kanalı, Kör Kanal ve Deniz Kanalı olarak adlandırılmaktadır (Belli 2000, 207-209). Yaklaşık 16-17 km uzunluğunda olan Vakıf Kanalı, Hasankale'nin doğusuna kadar su taşımaktadır. Her üç kanal da küçük onarımlar geçirilmesine karşın, 2800 yılından beri hala çalışmaktadır. Yani Hasankale'nin yönetsel bir merkez olmasının yanı sıra, ovoidan elde edilen tarım ürünlerinin depolandığı çok önemli bir ekonomik üretim merkezi olduğu da anlaşılmaktadır.

Görüldüğü gibi Hasankale Kral Menua döneminde, bu bölgenin çok önemli bir askeri ve ekonomik üretim merkezidir. Oysa araştırmacıların hemen hepsi söz birliği etmişçesine, Diauehi Ülkesi'nin bugünkü Erzincan- Erzurum-Çoruh Vadisi Bölgelerini kapsadığını yazmışlardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Kral Menua bırakmış olduğu Yazılıtaş yazıtında, Diauehi Ülkesi'ni vergi vermek koşuluyla yöneticilerine bırakmıştır (König 1955-57, no. 23; Melikişvili 1960, no. 36). Hiç kuşkusuz Urartu Krallığı'nın en başarılı yöneticilerinden Menua'nın böyle bir yol seçmesinin nedeni, büyük bir olasılıkla Diauehi Ülkesi'nde çok güçlü bir direnişle karşılaşmasından dolayıdır. Bu yüzden Menua herhangi bir askeri ve ekonomik yönetim merkezi inşa etmeden geri çekilmiştir. Kanımızca Diauehi Ülkesi ne o kadar kuzeybatı bölgesine yayılıyordu, ne de G. A. Melikişvili'nin varsayımının aksine, çok geniş bir coğrafi bölgeyi

kapsıyordu. Bu yüzden Erzurum'un 31 km doğusunda yer alan Hasankale Ovasını ve Kalesini kesinlikle Diauehi Ülkesi topraklarında göstermemek gerekiyor. Bizim yaptığımız araştırmanın sonuçlarına göre Diauehi Ülkesi, Aras Irmağının kuzeyinde, bugünkü Horasan ilçesinin doğusundan başlamak üzere Sarıkamış ve Kars Bölgesi'ne değin uzanıyordu. Ayrıca Aras Irmağı'nın hemen kuzeyinde Sarıkamış ilçesinin batısında yer alan Süngütaş (Zivin) steli de (Melikişvili 1960, no.37), Diauehi Ülkesi'nin bu bölgede olduğunu gösteren bir başka önemli belgeyi oluşturmaktadır. Dolayısıyla Diauehi Ülkesi'ne yapılan askeri seferler ne Erzurum üzerinden Çoruh Vadisi'ne değin ulaşmıştır, ne de bu bölgelere sefer yapıldığına dair en küçük bir belge bulunmaktadır. Özellikle Süngütaş steli, Diauehi Ülkesi'ne yapılan askeri seferlerin Van-Erciş-Patnos-Pirabat-Yoğunhasan-Süngütaş üzerinden Sarıkamış ve Kars Bölgesi'ne değin ilerlediğini göstermektedir.

Yoğunhasan Kalesi'nin dik bir uçurumla sonuçlanan doğu kısmı üzerinde ana salonlu ve iki odalı bir kaya mezarı bulunmaktadır (Çizim: 5). Kalenin üstünden mezara kayalara oyulmuş basamaklardan inilmekteyse de, günümüzde basamakların aşındığı ve yer yer kırıldığı görülmektedir. Aşağıdan 55-60 m yükseklikte yer alan kaya mezarına ulaşmak ise hemen hemen olanaksızdır. Hiç kuşkusuz bu şekilde mezarın güvenliği sağlanmaktaydı. Benzer biçimli kaya mezarları, Van Kalesi kayalığı başta olmak üzere Palu, Tanrıvermiş, Malazgirt, Doğubayazıt, Kayseran ve Hasankale'de (Pasinler) görülmektedir. Kayalıkların yüksek ve ulaşılması zor olan sarp yerlerine mezar yapılması özelliği, Urartu kaya mezar yapma geleneğinin karakteristik özelliğini oluşturmaktadır. Mezar ve çevresini oluşturan kayalık alan büyük bir özenle düzeltilmişse de, yer yer kırılmalar olmuştur. Kaya mezarının ön, yani doğu tarafında, 2.70 m x 2.50 m büyüklüğünde boş bir ön alan bırakılmıştır. Bu giriş ön alanın doğu tarafında, ortalama 1.80 m x 0.20 m ölçülerinde iki kaya basamağı bulunmaktadır. Gerek kaya basamakları, gerekse kare bi-

çimli bu ön alan, kaya kütesinin büyük bir özenle yontulup düzeltilmesiyle elde edilmiştir. Bu özenli ve etkileyici görünüm, çok odalı kaya mezarının önemli bir yönetici mezarı olduğuna işaret etmektedir.

Kaya mezarına 1.60 m yüksekliğinde, 1.40 m genişliğinde ve 0.40 m eninde bir kapıdan girilmektedir. Kapının 0.90 m üzerinde ise, 0.50 m derinliğinde ve 0.70 m x 0.70 m ölçülerinde bir aydınlanma açıklığı bulunmaktadır (Resim: 11). Aydınlanma boşluğunun dış çevresi bir çerçeve ile çerçevesiz, sanki buranın uzaktan bir pencereymiş gibi görünmesi sağlanmıştır. Mezar girişi bu haliyle, Van Kalesi kayalığının güney yüzünde bulunan İç Kale'deki Kral Menua'ya ait mezar odasının girişiyle çok büyük bir benzerlik göstermektedir (Tarhan 2001, fig. 4). Bundan da önemlisi kapı üzerindeki ışık açıklığı, Menua mezarı dışında, Urartu Kralığı'nın yayılım alanı içinde şimdilik yalnızca ikinci örneği oluşturmaktadır. Mezar için ve kapı çevresinin taş ve toprakla kapalı olması yüzünden, kapı alt mil yatağının olup olmadığı belli olmamaktadır.

Ana kayanın oyulmasıyla oluşturulan ana salon 4.40 m x 5.00 m büyüklüğünde ve ortalama 3.20 m yüksekliğinde kare bir plan göstermektedir. Tonozlu ana salonun duvarlarının üst kısmındaki tek sıra dişli silme, tüm çevreyi dolandır. Bilindiği gibi bu tür dişli silmeler, konutlarda tavanı taşıyan yarım yuvarlak kiriş uçlarının kayaya uygulanmış biçimleridir. Ana salonun tonozlu ve tek sıra dişli silmeli oluşu, Van Kalesi kayalığının güney yüzündeki İç Kale'de Kral Menua'ya ait mezar odasının ana salonuyla çok büyük bir benzerlik göstermektedir (Çelik 2000, 113). Aradaki en önemli fark, duvarlarında nişlerin bulunmuş olmasıdır. Tabandan ortalama 1.40- 1.50 m yüksekliğinde olan nişler, girişin karşısındaki batı duvarında 4 adet, kuzey ve güney duvarlarında da birer adet ve giriş kapısının sağında ve solunda birer adet olmak üzere toplam 8 adettir (Resim: 12). Nişler ortalama 0.70 m x 0.70 m büyüklüğünde olup, 0.55 m derinliğindedir. Ana salondaki bu nişler, yine Van Kalesi kayalığının gü-

neybatısında "Horhor Mezarı" olarak adlandırılan I. Argiştî'ye (M.Ö. 786-764) ait mezarın ana salonundaki nişlerin tasarımlarıyla çok büyük bir benzerlik göstermektedir. Tabanın taş, toprak ve hayvan gübresiyle kaplı olması yüzünden, düz olup olmadığı görülememektedir. Ancak halkın yapmış olduğu kaçak kazılarda, tabanın ana kayadan oluştuğu ve düzeltildiği görülmektedir.

Ana salondan kuzeydeki (sağdaki) mezar odasına 1.70 m yüksekliğinde, 0.90 m genişliğinde ve 0.50 m derinliğinde bir kapıyla girilmektedir (Resim: 13). Dikdörtgen bir plan gösteren bu mezar odası 3.20 m x 2.10 ölçülerinde olup, 2.20 m yüksekliğindedir. Ana salon gibi bunun da tavanı tonozludur. Mezar odasının doğu ve güneybatı köşelerinde birer niş bulunmaktaysa da, bunlar daha sonra tahrip edilmiştir. İçerde ölü teknesi ya da ölü yatağı görülmemektedir. Güneydeki (soldaki) mezar odasına ise 2.20 m yüksekliğinde ve 1.80 m genişliğinde bir kapıdan girilmektedir (Resim: 14). Ancak kapı bozulduğu için, bu kadar genişlemiştir. Normalde kapı genişliğinin 1 m olduğu anlaşılmaktadır. Yine kabaca dikdörtgen bir plan gösteren bu oda 2.30 m x 2.80 m büyüklüğünde olup, 2.30 m yüksekliğindedir. Mezar odasının kuzey ve güney duvarlarında da ikişerden toplam 4 adet niş bulunmaktadır. Bilindiği gibi bu nişlere ölünlün çeşitli kişisel eşyaları ile armağanlar konulmaktaydı. Bu oda da ölü yatağı veya ölü teknesi görülmemektedir. Gerek ana salona yukardan açılan baca biçimli oyuktan aşağıya atılan taş, toprak ve yağmur suları, gerekse definecilerin yapmış oldukları kaçak kazılar sonucunda, bu önemli mezar odaları her geçen gün biraz daha fazla tahrip olmaktadır.

Ana kaya içine oyularak yapılan bu tür mezarlar, Yakın Doğu'daki en eski ve anıtsal mezarlardır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kayalıklara oyularak yapılan bu mezarlar, yalnızca Urartular'a özgüdür. Bu yüzden Yoğunhasan kaya mezarı anıtsal görünümü ve özenli işçiliğiyle, tipik bir yönetici mezarıdır. Yoğunhasan kaya mezarının hangi kral döneminde yapıldığını gösteren çok

önemli bulgulara sahibiz. Örneğin kaya mezarının girişi üzerindeki açıklık, çok odalı ve tonozlu ana salondaki dişli silmeler, Van Kalesi kayalığının güney yüzünde yer alan İç Kale'deki Kral Menua'ya ait kaya mezarının benzerini oluşturmaktadır. Hatta benzerinden de öte, Menua mezarının minyatürünü oluşturmaktadır. Bu yüzden Yoğunhasan kaya mezarının Kral Menua döneminde yapıldığı kesinlik kazanmaktadır.

Kalenin üzerinde ana kayaya oyulmuş mezar odası ve su kuyusuna benzeyen bir takım boşluklar varsa da, bunların içi ağzlarına kadar taş ve toprakla dolu olduğu için, şimdilik kesin işlevleri konusunda herhangi bir şey söylemek hemen hemen olanaksız gibidir. Kalenin Ortaçağ'a değin yerleşmeye sahne olması, bir çok mimari yapının tahrip olmasına neden olmuştur.

Kalenin 350-400 m güneybatısında ise bir gölet bulunmaktadır (Resim: 15). Deniz seviyesinden 1875 m yükseklikte yer alan göleti Yoğunhasan Kalesi'nin adına uygun olarak, Yoğunhasan Göleti olarak adlandırmayı uygun bulduk. Kabaca oval bir plan gösteren gölette biriken sular, kar, yağmur ve özellikle çok sayıdaki kaynak suyunun birleşmesinden oluşmaktadır. Göletin güneyinde doğu-batı doğrultusunda doğal bir duvar gibi yükselen Kondul Dağı (2150 m) oldukça zengin su kaynaklarına sahiptir. Dağın eteklerindeki kaynaklardan çıkan suların tümü, kuzeyde yer alan gölette biriktirmektedir. Ancak şiddetli heyelandan dolayı Kondul Dağı'nın eğimli olan kuzey yönüne doğru kayması sonucunda, hem göletin biçimi bozulmuş, hem de göletin içi dolmaya başlamıştır. Buna karşın günümüzde bile gölette oldukça fazla su bulunmaktadır.

Dipnotlar

1- Yoğunhasan Kalesi ilk kez 2000 yılında Dr. Alpaslan Ceylan tarafından bulunmuş ve ön çalışma yapılmıştır.

2- Yoğunhasan Kalesi ve yakın çevresinde geniş kapsamlı olarak sürdürdüğümüz çalışma, 2001 yılının Temmuz ayında gerçekleştirilmiştir. Bilimsel başkanlığım altında yürütülen bu çalışmaya Dr. Alpaslan Ceylan, Araş. Gör. Anıl Yılmaz (M. A.), Araş. Gör. Gamze Yılmaz, Araş. Gör. Gürkan Ergin (M. A.) ve Müfit Yakut katılmıştır. Bakanlık temsilciliği görevini ise, Samsun Müzesi asistanlarından Uğur Terzi yapmıştır. Çok büyük bir başarıyla çalışan meslektaşlarımıza içten teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarız.

Göletin duvarı, kuzeybatı kesimi kapatmaktadır (Çizim: 6, Resim: 16). Ancak duvarın üçte ikisinden fazlası yıkılmıştır. Gölet duvarının ne zaman yıkıldığını, köyün yaşlıları da hatırlayamamaktadır. Gölet duvarının batı kısmı yıkılmadan günümüze ulaşmışsa da, bunun üzeri yer yer toprakla kapanmıştır. Ortalama 5 m genişliğindeki duvarın yapım tekniği ve planı, Van Bölgesi'nde Kral Menua dönemine tarihlenen Süphan, Süs ve Çirişgöl Barajlarının duvarlarına benzemektedir (Belli 1994, 78 vd.; Belli 1995, 24 vd.; Belli 2000, 265 vd.).

Kuzey yönüne doğru akıtılan sular, teraslar halinde düzenlenen arazide yer alan meyve ve sebze bahçelerinin su ihtiyacını karşılamaktadır. Günümüzde bile Aras Irmağı'na değin uzanan arazi, meyve ve sebze bahçeleriyle doludur. Göletin duvarı yıkılmasına karşın, gölette biriken sular hala meyve ve sebze bahçelerine hayat vermektedir. Göletin de tıpkı kaledeki yönetici mezarı gibi Kral Menua döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Görüldüğü gibi Orta Tunç Çağı'nda kurulduğu anlaşılan Yoğunhasan Kalesi, asıl önemini Urartu Krallığı'nın erken döneminde kazanmıştır. Özellikle Kral Menua tarafından Diauehi Ülkesi'ne yapılan askeri seferlerde çok önemli bir yönetim merkezi olarak görev yapmıştır. Kale bu önemi, Kral I. Argiştı (M. Ö. 786-764) döneminde Diauehi Ülkesi'ne yapılan askeri seferlerde de sürdürmüştür. Ancak yakın çevrede şimdilik herhangi bir çivi yazılı belgenin bulunmaması yüzünden, bu önemli yönetim merkezinin Urartu Krallığı dönemindeki adının ne olduğunu bilmiyoruz.

3- Kalenin, kaya mezarının ve göletin topografik plan ve kesitleri ile diğer harita ve çizimler Araş. Gör. Anıl Yılmaz (M. A.), Okutman Erkan Konyar (M. A.), Araş. Gör. Can Avcı, Araş. Gör. İsmail Ayman ve Filiz Karabacak (M. A.) tarafından yapılmıştır. Titiz ve özenli çalışmalarından dolayı meslektaşlarımıza çok teşekkür ederiz.

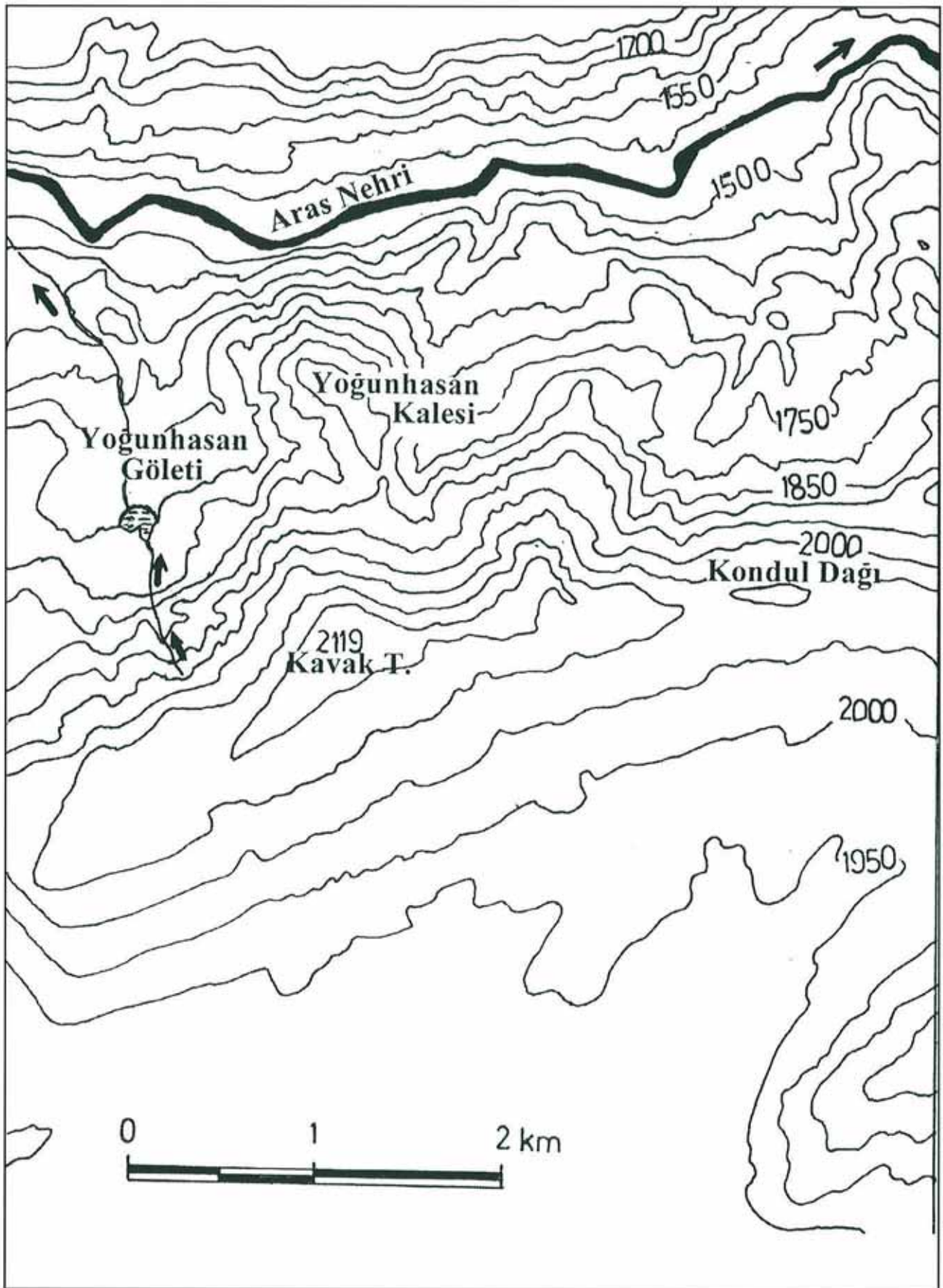
4- Cömleği yayınlamamıza izin veren Kars Müze Müdürü Sayın Necmettin Alp'a çok teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

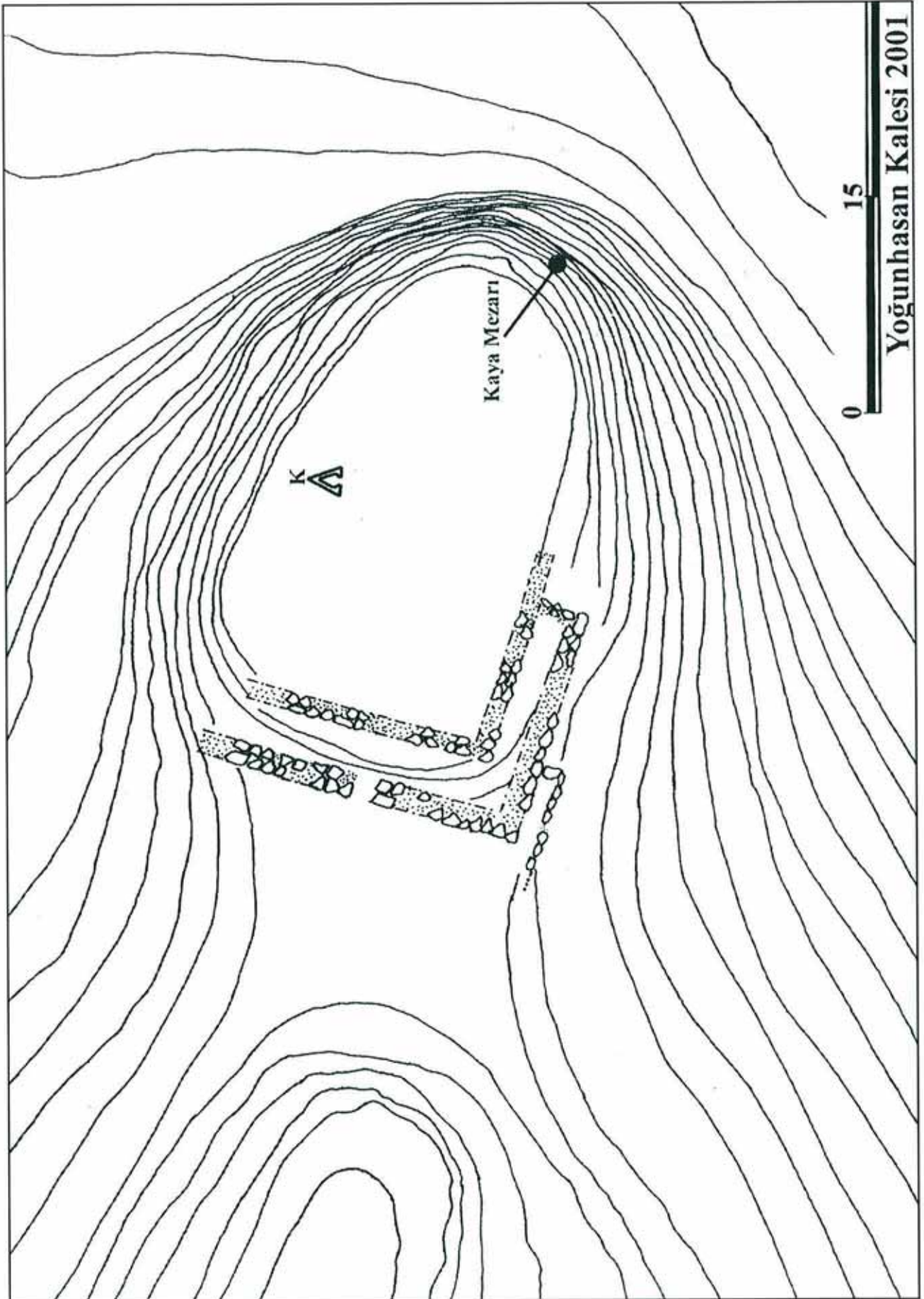
- BARNETT, R. D., 1982.
"Urartu", *Cambridge Ancient History* 3/2, 314-371.
- BELLİ, O., 1982.
"Urartular", *Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Tarih Ansiklopedisi* I, İstanbul, 139-208.
- BELLİ, O., 1994.
"Urartian Dams and Artificial Lakes Recently Discovered in Anatolia", *Tel Aviv* 21, Jerusalem, 77-116.
- BELLİ, O., 1995.
"Neue Funde urartäischer Bewässerungsanlagen in Ostanatolien", *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens, Festschrift für Rainer Michael Boehmer*, (eds. V. U. Finkbeiner-R. Dittmann-H. Hauptmann), Mainz, 19-48.
- BELLİ, O., 2000.
"Van Gölü'nün kuzeyinde 2800 yıllık Yeni Bir Urartu Barajı ve Kanalı", *Emin Bilgiç Hatıra Kitabı, İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı* (eds. O. Aslanapa-E. İhsanoğlu), İstanbul, 263-278.
- BELLİ, O., 2001a.
"An Early Iron Age Cemetery in the Van Region: Ernis-Evditepe", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 145-149.
- BELLİ, O., 2001b.
"Istanbul University's and Turkey's First International Project in Archaeology: Archaeological Survey in Nakhichevan", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 411-417.
- BELLİ, O., 2001c.
"Survey of the Urartian Road Network in East Anatolia", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 370-374.
- BELLİ, O.-V. SEVİN, 1999.
"Nağçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar, 1998-Archaeological Survey in Nakhichevan, 1998", Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- BELLİ, O.-E. KONYAR, 2001.
"Archaeological Survey on Early Iron Age Fortresses and Necropoleis in Northeast Anatolia", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 331-335.
- BELLİ, O.-V. BAŞALIYEV, 2001.
"Nağçıvan Bölgesi'nde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü-Middle and Late Bronze Age Painted Pottery Culture in the Nakhichevan Region", Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- BURNEY C. A.-D. M. LANG, 1971.
The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus, London.
- CEYLAN, A., 2001.
Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Erzurum.
- CEVİK, N., 2000.
Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ÇİLİNGİROĞLU, A., 1982.
"Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)-An Urartian Fortress in Diauehi: Umudum Tepe (Kalor Tepe)", *Anadolu Araştırmaları* 8, İstanbul, 191-203.
- DIKONOFF, I. M.-S. M. KASHAI, 1981.
Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX, Geographical Names According to Urartian Texts, Wiesbaden.
- DİNÇOL, A. M., 1989.
"Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları", *Anadolu Araştırmaları* 11, İstanbul, 137-148.
- KOÇMAN-İBRAHİMOV et. al. 1994.
Azərbaycan Coğrafiyası, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- KÖNIG, F. W., 1955-57.
Handbuch der chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforschung, Beiheft 8, Graz.
- KUŞNAREVA, K. X., 1993.
Yujnyı Kafkaz v IX-II. tısyaçetiyax do n.e. (M.Ö. IX-II. Bin Yıllarında Güney Kafkasya), Sankt-Petersburg.
- MELIKIŞVILI, G. A., 1950.
"Diauehi", *Vestnik Drevnei İstorii*, 34/4, Moskow, 26-42.
- MELIKIŞVILI, G. A., 1960.
Urartskie Klinoobranzye Nadpisi, Moskow.
- ÖZFIRAT, A., 1998.
"1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 193-210.
- ÖZFIRAT, A., 2001a.
Doğu Anadolu Yayla Kültürleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÖZFIRAT, A., 2001b.
"Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millenium BC", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 326-330.
- PAYNE, R. M., 1996.
"Urartian Inscriptions in Erzurum Museum", *Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan, Anadolu Araştırmaları*, İstanbul, 14, 415-423.
- RUSSEL, H. F., 1984.
"Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 BC and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *Anatolian Studies* 34, İstanbul, 171-201.
- SALVINI, M., 1995.
Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt.
- SARAOĞLU, H., 1956.
Doğu Anadolu I, İstanbul.
- SÖZER, A. M., 1972.
Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık, Ankara.
- TARHAN, M. T., 2001.
"Tushpa-Van-Fortress: Research and Excavations at the Mysterious Iron Age Capital", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 157-164.

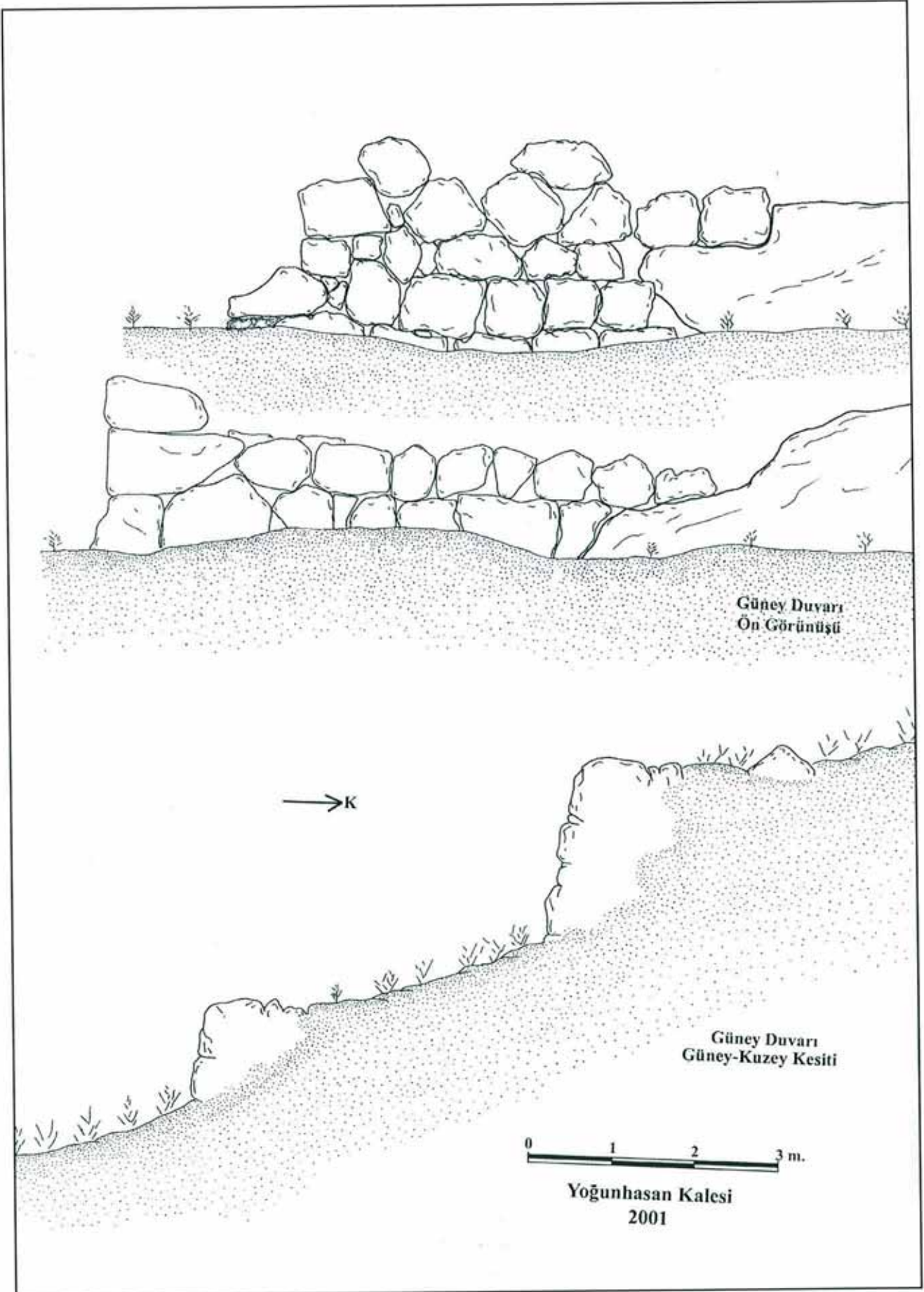
Harita 1: Doğu Anadolu'da Tunç, Erken Demir Çağı ve Urartu yerleşim merkezlerinin dağılımı

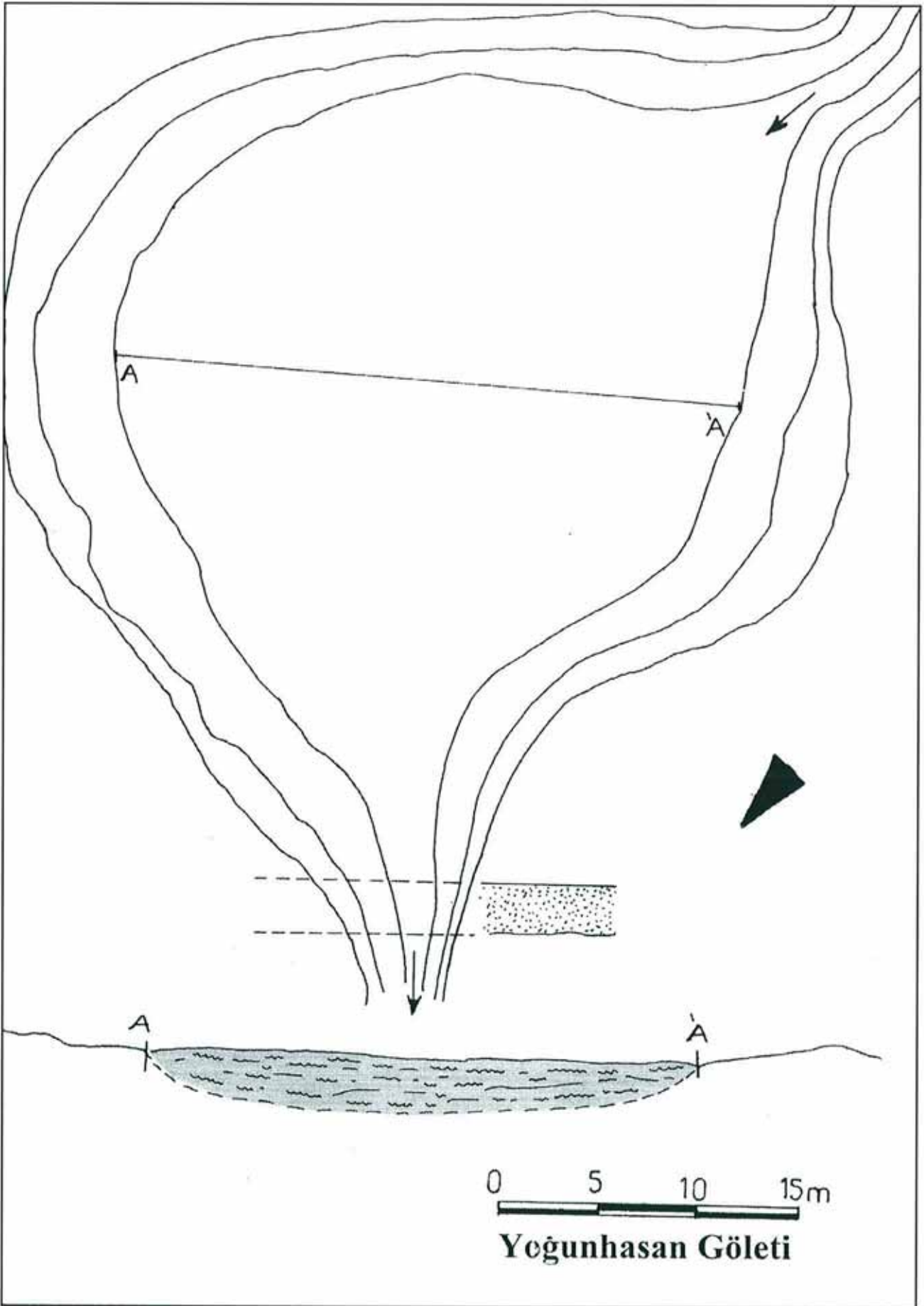
Çizim 1: Yoğunhasan Kalesi ve yakın çevresinin topografik planı

Çizim 2: Yoğunhasan Kale'sinin planı

Çizim 3: Yoğunhasan Kale'sinin güney duvarı ve kesiti

Çizim 6: Yoğunhasan göletinin plan ve kesiti

Resim 1: Yoğunhasan Kalesi, batıdan görünüm

Resim 2: Doğusu ve kuzeyi dik bir uçurumla sonuçlanan Yoğunhasan Kalesi

Resim 3: Teraslar halinde yapılan batı ve güney duvarları, güneybatıdan görünüm

Resim 4: Teraslar halinde yapılan güney duvarları, doğudan görünüm

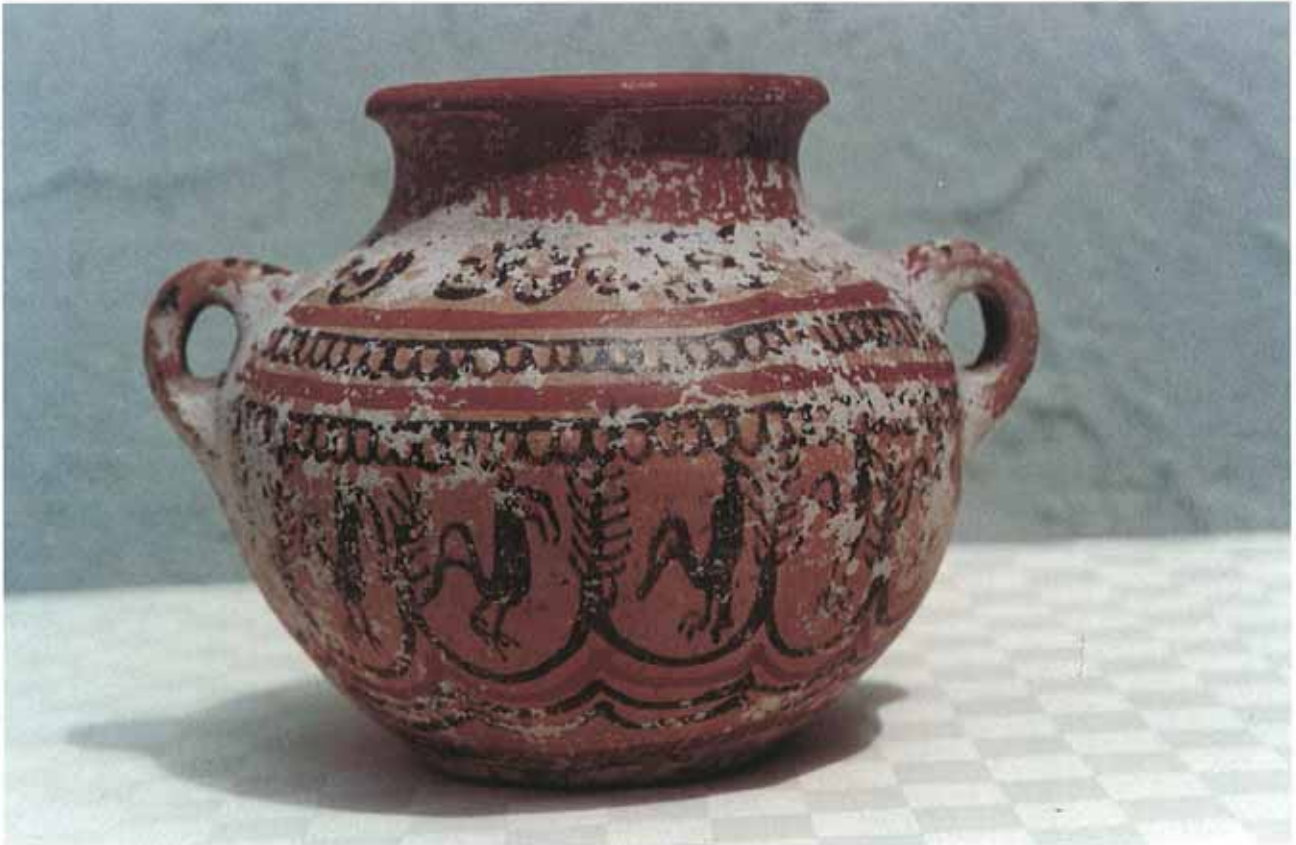
Resim 5: Güney duvarlarının taş örgüsü

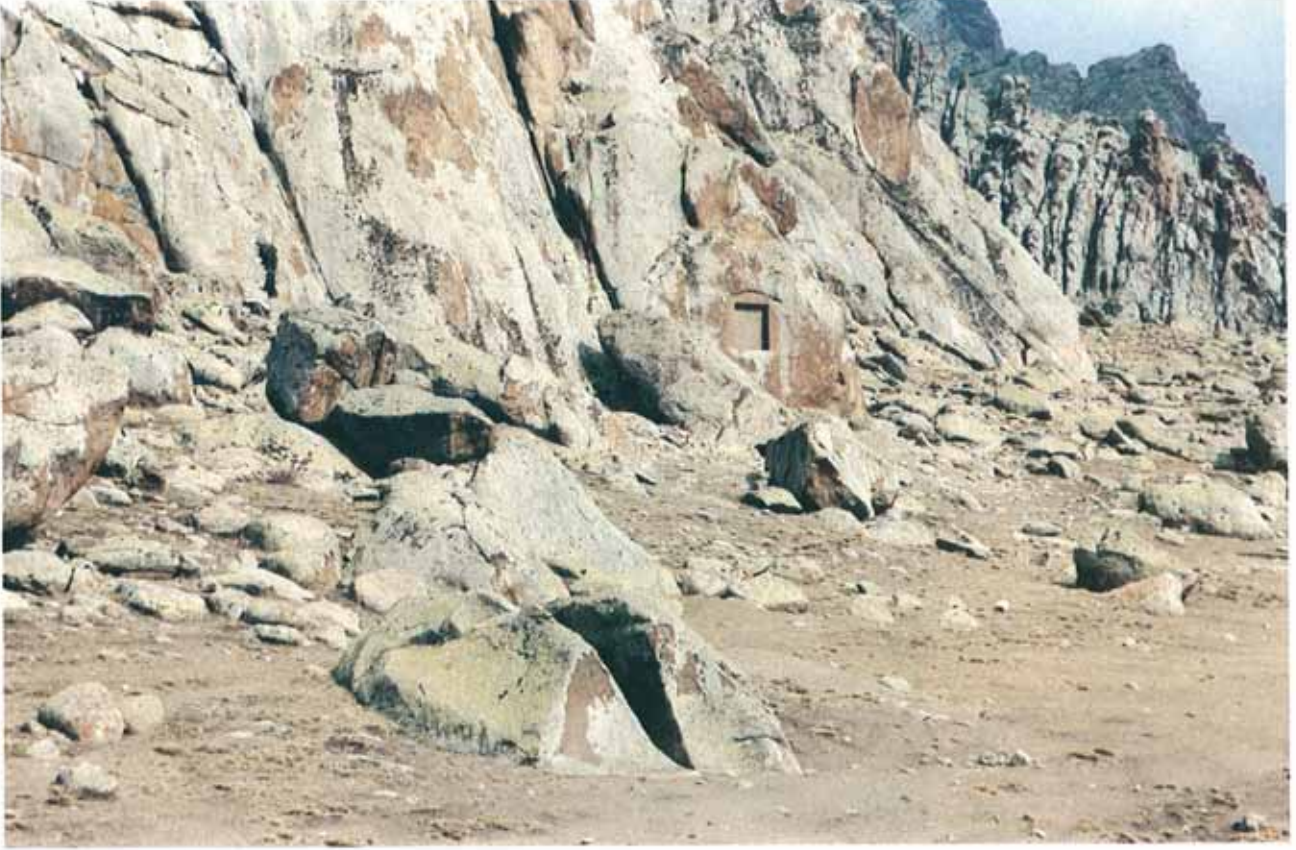
Resim 6: Batı duvarının taş örgüsü

Resim 7: Batı duvarındaki kapı açıklığı

Resim 8: Çok renkli (polikrom) boya bezemeli çömlek

Resim 9: Yazılıtaş yazıtının genel görünümü

Resim 10: Yazılıtaş yazıtı, detay

Resim 11: Kaya mezarı girişi ve üstündeki aydınlanma açığı

Resim 12: Kaya mezarının tonozlu ana salonu ve nişler

Resim 13: Kuzeydeki mezar odasının kapısı

Resim 14: Güneydeki mezar odasının bozulan kapısı

Resim15: Yoğunhasan Kalesi ve göleti, güneybatıdan görünüm

Resim 16: Yoğunhasan göleti ve yıkılan kuzey duvarı